

DIEVAI PO LIETUVOS DANGUMI, 1619 METAI...

Vienos dëlionės gabalėliai

Vytautas Ališauskas

Pagrindinis veikėjas šiame tekste yra pagoniškieji dievai, veiksmo vieta – trys Lietuvos kaimai, veiksmo laikas – 1619 Viešpaties metai. Bet pradėkime iš eilės.

XVII a. pirmoje pusėje, veikiausiai trečiame dešimtmetyje Krokovoje buvo surašyta ir Romon pasiųsta Lenkijos jėzuitų istorija, pavadinta *Kuriais metais, kokia proga ir kiemo sumanymu Draugija įsikūrė Lenkijos Karalystėje (Quo anno, qua occasione, quo authore, Societas ingressa sit in Regnum Poloniae)*¹. Į Lenkiją jėzuitai atvyko 1564 m., po penkerių metų įsikūrė ir Lietuvoje. Tuo metu jie priklausė Lenkijos provincijai, todėl pirmųjų Lietuvos jėzuitų darbai irgi buvo aprašyti Lenkijos Jėzaus Draugijos apybraižoje². Lietuvos religinė padėtis ir jėzuitų kasdiena joje pristatyta dramatiškai: liaudis tamsi, bažnytinė disciplina pakrikusi, siaučia eretikai ir schizmatikai. Apibendrintas vaizdas net pačiam jėzuitų istorikui pasirodė toks niūrus, kad pastarasis pajuto reikalą jį rimčiau pagrįsti. Po ranka buvo lietuvių misionierių ataskaita, ne iš praeities, o šviežia – aprašanti tris misijų keliones į tris skirtingas vietas 1619 m. Vietovės neįvardytos, tačiau įvairūs požymiai leidžia spėti jas esant Rytų Lietuvoje. Tiesa, Lietuvos jėzuitų provincija jau nuo 1608 m. buvo savarankiška, tačiau pasakojimas apie apaštalavimą buvo įtaigus, patikimas ir liudijo, kad vaizdas ne ką tepagražėjo. Daugiausia dėmesio ataskaitoje skirta valstietiškos pagonybės liekanoms – dievai ir kultai apibūdinti daug išsamiau ir raiškiau, negu tėvų jėzuitų kova su jomis. Informacijos (ir unikalios, ir papildančios, kas žinota) gausa, sistemiškas jos pateikimas, galiausiai – gyvosios lietuvių kalbos inkliuzai šį pasakojimą daro pirmarūšiu šaltiniu valstietiškam panteonui pažinti.

Mėginantis atkurti kurios nors epochos lietuvių religiją, turi tapti dëlionės virtuozu – net sistemiškausi šaltiniai faktiškai tėra didelio paveiklo segmentai. Iš anksto aišku, kad paveiklo gabalėlių trūksta, o turi-

mieji, surankioti iš skirtingo pobūdžio versmių, skirsis atspalviu ir glus vienas prie kito nebūtinai preciziškai. Kantrus fragmentų derinimas ir perdėliojimas trunka jau kelias religijotyrininkų kartas. Įterpti šios 1619 m. ataskaitos žinias į turimą visumą – irgi ne dienos darbas. Šiame straipsnyje tebus, vengiant karštligiško entuziazmo, pamėginta apžiūrėti tai, kas labiausia puola į akį.

Neabejotina, kad misionieriai surašė ne viską, ką patyrė konkrečioje vietovėje. Jie išskyrė būdingus dalykus ir sutelkė juos prie vienos ar kitos vietos papročių. Aprašant pirmą vietovę, pabrėžiami aukojimai mirusiesiems – apie juos žinome nemaža, nors pats pasakojimas turimas žinias ir papildo, ir patikslina. Toliau pereinama prie derlingumo šventės, galbūt švęstos pavasarį, apie šv. Jurgį:

norėdami paskatinti laukų derlingumą ir nuo tvartų atitolinti vilkus, rengdavo didelę iškilnę, į tuos aukojimus gausiai rinkdamiesi su žmonomis, tarnais, vaikais ir, visų akivaizdoje aukotojui atlikus nederamas apeigas, tuo, ką gyvatėms užmušdavo ir atnašaudavo – moteriškos lyties kiaulę ir papločius, ant žemės susėdę be saiko vaišindavosi, o likučius sunešdavo į svirną ir tam tikroje vietoje atiduodavo žemei.

Tai, kas pasakojama toliau, atrodo kaip šios šventės tęsinys, tekste nėra jokios prasminės ar grafinės pauzės:

Kaip pas žydus esama maldingo ir girtino papročio, kad nedera švenčiausiojo vardo Jehova kasdienoje savintis, taip anie [valstiečiai] didžiausiu nusižengimu laiko vartoti tokius žodžius: *Giwate, ragana, smyx per waleną* (gyvatei ir raganai liepiančius eiti per velėną).³

¹ *Quo anno, qua occasione, quo authore, Societas ingressa sit in Regnum Poloniae*, in: Romos Jėzaus Draugijos archyvas, (toliau – ARSI), Pol. 50, f. 43r–50v.

² *Ibid.*, f. 48r–49v.

³ *Ibid.*, f. 48v.

Lietuviška frazė misionieriaus užrašyta taisyklin-
gai, žodžiai suprantami, bet ką visa tai reiškia? Ant-
rają frazės dalį (be kreipinių) seniai žinome iš Jono La-
sickio knygelės apie žemaičių dievus (užrašyta prieš
1580 m.):

Smik smik Perleuenu. Šį dievą lietuviai pavasari, tai-
sydamiesi arti, pagerbia. Jam priklauso pirmoji žag-
re išvartyta vaga. Tos vagos per visus metus negali-
ma peržengti tam, kuris ją išvarė: antraip užrūstintų
dievybę.⁴

Lasickio cituojama ritualinė frazė atstatoma nesun-
kia: ją rekonstravo jau Mikalojus Akelaitis ir Antonis
Mierzyński: *Perleuenu* yra rinkėjo iškreipta *Per uele-
nu* – „per velėną“, o *smik* – ištiktukas „šmikšt“. Šis teks-
tas, net ir atkūrus lietuviškus žodžius, lieka stebinamai
nedarnus: *Smik smik...* tikrai nėra teonimas, o į ką iš
tikro kreipiamasi – nenurodoma; dievybės pobūdis ir ap-
eigos jai pagerbti – neapibūdintos. Vis dėlto dėlionei šio
to esama: sužinome, kad frazė susijusi su orės pradžia.

Trečias dėlionės fragmentas – Motiejiaus Pretorijaus
Prūsijos įdomybės (XVII a. antra pusė). Ten užrašytas
vieno berno, atkilusio nuo Jurbarko, pasakojimas:

toje vietoje [prie Jurbarko] įvairūs kaimai [...] dar lai-
ką vaidilą, kurį vadino monininku (*Monininken*) [...].
Tam tikru metų laiku, paprastai pavasari ir rudenį
[...] jis sukviečia žmones ir tam tikrais burtažodžiais
sušaukia visokias gyvates (*Schlangen*)“; gyvatės „už-
šliaužia ant stalo [...] ir paliečia visus valgius. Tada
prasidedanti puota, užsibaigianti dideliu girtavimu.
Pasibaigus puotai kiekvienas dalyvis turįs pasakyti
vaidilai, kas jam yra negerai, kas padaręs žalos arba
jį nuskriaudęs ir ką už tą skriaudą norįs padaryti
skriaudikui. Jeigu kas norįs sunaikinti skriaudiko
javus laukuose, tai vaidila imaš gyvatę į abi rankas,
užkeris ją iš naujo, vėl pasakąs keletą burtažodžių
ir liepiąs jai bėgti per duris arba per langą šiais žo-
džiais: *Szmiksz per Esze*, t. y. „eik per ežią“. Tada mi-
nėto skriaudiko rugiai bei kiti javai būsia sunaikinti
ledų arba kenkėjų. Jeigu vaidila sakąs: *Szmiksz per
arrūda*, būsiančios sunaikintos visos javų atsargos.
Jeigu sakąs: *Szmiksz per Twartus*, tai tokiam turį
kristi gyvuliai ir t. t. [...] O šis buvo žaltonis (*Zaltonis*),
t. y. žalčių mokytojas.⁵

⁴ Jonas Lasickis, „Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių
dievus“, in: Vytautas Ališauskas, *Jono Lasickio pasakojimas apie žemai-
čių dievus: Tekstas ir kontekstai*, (*Dingęs šventybės pasaulis: Jono Lasic-
kio knygos interpretacija*, d. I), (ser. *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*,
6), Vilnius: Aidai, 2012, p. 118, eil. 10–13; liet. vert. p. 119.

⁵ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sudarė Norbertas Vėlius, t. III:
XVII amžius, (toliau – *BRMŠ III*), Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidy-
bos institutas, 2003, p. 263 (vertė Genovaitė Aldona Batarūnienė; ci-

Pretorijaus pasakojimas buvo įtartinas – jame per-
nelyg ryškūs apie prūsų religiją rašiusių autorių ste-
reotipai (vaidila, žaltonis, „puota, užsibaigianti dideliu
girtavimu“) ir folkloriniai motyvai (gyvatių kerėtojas).
Gali kilti mintis, kad tekstą surentė pats Pretorijus,
norėdamas kaip nors išaiškinti ir panaudoti Lasickio
žinutę. Tačiau aptikus 1619 m. liudijimą, *Prūsijos įdo-
mybių* pasakojimo jau negalima nustumti atžagaria
ranka. Be kita ko, Pretorijaus pasakojimas leidžia tvir-
čiau lietuviškos frazės vartojimą susieti su jėzuito prieš
lietuviškąją frazę aprašyta apeigine puota. Kartu aiš-
kėja, kodėl taip keistai ir neužtikrintai kalba Lasickis:
iš jėzuitų ataskaitos sužinome, kad cituojamas lietuviš-
kas posakis buvo tabuizuotas. Galbūt, pilna forma – su
mitiniais vardais, jis, kaip matyti iš Pretorijaus pasa-
kojimo, leistinas vartoti tik specialios kompetencijos
asmenims⁶.

Ką gi galime pasakyti, sujungę visus dėlionės gaba-
lėlius? Lasickio–jėzuitų ir Pretorijaus žinios vaizduoja
skirtingas situacijas, bet ritualas yra iš esmės tolygus.
Pretorijus kalba apie atpildą, kerštą už padarytą žalą.
Kerėtojas⁷ ritualiniu pasakymu siunčia gyvatę „per“
baudžiamo asmens ūkį, taip jį suniokodamas. Prade-
dant Lasickio ir jėzuitų minimus pavasario darbus,
tikslas atvirkščias – laukus reikia apsaugoti nuo pikto.
Ežia, aruodas, tvartai priklauso žmogaus darbu įgyven-
tai erdvei. Tuo tarpu velėna yra darbo neliesta gamtos
sritis. Tad pavojingą jėgą nukreipiant eiti „per velėną“,
ji siunčiama tolyn nuo žmogaus veiklos erdvės: ten, kur
ji ūkiui negalės pakenkti – į laukinę teritoriją. Kaip
dažnai esti senuosiuose tikėjimuose, ta pati frazė ir žei-
džia, ir gydo.

Du dėlionės gabalėliai dailiai sugula vienas šalia kito
trečios vietovės apibūdinime: moterys aukojančios viš-
tas, „idant audiniai gerai nusidažyti“. Šį keistoką pap-
rotį papildė Lasickis, savo ruožtu minėdamas net du
„dažų dievus“, garbinamus tų, kurie „miškuose ieško
dažų vilnoms dažyti“⁸. Akivaizdu, kad dažymo ir mito-
logijos sąsaja nėra atsitiktinė ir reikalauja tolesnio kul-
tūrinės antropologijos įkontekstinimo.

Dabar pereikime prie didžiausio netikėtumo, kurį
šiuolaikiniam skaitytojui parengė prieš keturis šimtus
metų gyvenęs autorius. Misijos aprašas antroje vieto-
vėje pradedamas lietuviškai surašytu devynių dievų
katalogu:

tuojant 'žaltys' pakeistas 'gyvate').

⁶ Sunku pasakyti, kuri forma – gyvatė, ragana, ar givoitė, ragaina –
yra tabuistinė. Galbūt givoitė, ragaina buvo viešai vartojamos ritualinės
formos, iškilmingumo ir pagarbos dėlei iškreipiant vardus; laikui bėgant
šios formos savo ruožtu galėjo tapti tabuizuotos.

⁷ *Monininken* galima aiškinti ne tik kaip slavybę „burtininkas, mul-
kintojas“, bet ir kaip lietuvišką žodį „keršytojas“.

⁸ Jonas Lasickis, *op. cit.*, p. 118, eil. 28–29.

ši vertikale brėžiama 1604 m. jėzuitų *Metiniame laiške*: valstiečiai „šalimais dangaus Dievo, turi naminius Dievus“ (*praeter Deum caeli, Deos domesticos habent*)¹³. Vargu ar kas ryšis neigti, kad *Dangaus Karalius* yra kitas Dangaus Dievo įvardijimas. Ši sąsaja vėl akina žvelgti į mišlingąjį Lasickio *Auxtheias Vissagistis*. Anot Lasickio, „šalia to, kuris yra jiems [= žemaičiams valstiečiams] Dievas *Auxtheias Vissagistis*, – visagalis ir aukščiausias Dievas, – tie, kurie dar nepažino tikrojo krikščionių Dievo, garbina daugybę *Zemopacios*, tai yra, žeminių [dievybių]“¹⁴. Lasickis pateikia lietuviško teonimo vertimą į lotynų kalbą: *omnipotens atque summus*. Pirmasis sandas (lotyniškai minimas antroje vietoje) *summus* nesunkiai atstatomas į **Aukštėją* (LKŽ formos: *aukštėjas, aukštėjus*), žinomą ir kai kuriems bažnytiniais rašytojams (plg.: „weydz akis Aukštėiaus tay est Pona Diewa / wiešpaties aukščiausio ir wisu didžiausio“¹⁵). *Omnipotens* rinkėjo neatpažįstamai iškraipytą apeliatyvą *Vissagistis* leidžia atkurti kaip *Visagalšis* (bažnytiniuose tekstuose paplitusių įvairiais rašybos variantais).

Paskutiniu metu ryški tendencija Lasickio *Aukštėją* traktuoti kaip krikščionybės Dievą, suleidusį šaknis į senojo panteono griuvėsius¹⁶. Kiek tokia sinkretistinė hipotezė tikra? Pats Lasickis, atrodo, skiria *Aukštėją* ir „tikrąjį krikščionių Dievą“. Tikrojo Dievo nepažinę valstiečiai *Aukštėją* garbina šalia gausių Žemėpačių, kitaip tariant, jį laiko senojo panteono nariu. Maža to, dabar jau ketvirtą kartą matome analogišką vertikale – Dangaus Dievas jos viršuje, apačioje – ūkio arba namų dievai. Prūsų dangaus dievas Ukapirmas irgi gyvuoja toje pačioje opozicijoje – po juo tuoj minimas Žemėpatis. Pretorijus kiek netvarkingai kalba apie Ukapirmo ir Žemėpačio santykį, bet pastarąjį opozicijoje reikšmingai įvardija kaip „namų dievą“¹⁷.

Tokia nepriklausomų šaltinių dermė liudija esant itin seną vaizdinį, kurio negalima kildinti iš krikščionybės. Pati įvardijimų įvairovė yra giliai siekiančios tradicijos, išsišakojusio kulto ir geografinio paplitimo žymė. Galime gan drąsiai teigti, kad susiduriame su aukščiausia indoeuropietiško paveldo dievybe, Dangaus Dievu, vėliau praminta ir Dangaus Karaliumi. Bibliam Dievui evangelizacijos procese priskirti jos senieji kultiniai epitetai, tarp jų *Aukštėjas* – Aukštasis. (Idomią *karaliaus* ir *aukštojo* epitetų sąsają regime sustabarėjusiam posakyje, cituojamame LKŽe: „O tu karalius aukštasis

(*stebintis*), jau lyna!“ Šts.). Tačiau ir antras apeliatyvas, pagal Lasickio tekstą rekonstruojamas kaip *Visagalšis*, nėra prilipdytas visai iš pašalio: indoeuropietiška tradicija aukščiausiajį Dievą įvardija kaip *visa-žinį* ir *visa-regį*¹⁸. Žinoma, kalba apie valstietiškoje mitologijoje išlikusią aukščiausios dievybės sampratą ir realų kultą nereikia, kad turime grįžti prie pirmykščio monoteizmo teorijos, tačiau taip pat reikia pripažinti, jog ide. **Dyeus* laikyti viso labo „švytinčio dangaus personifikacija“ tėra duoklė atgyvenusiam animizmui. **Dyeus* – „dievų ir žmonių Tėvas“ – yra galutinis religinės patirties referencijos taškas.

Zempats. Žemėpatis – viena svarbiausių valstietiško panteono dievybių. Rimtesnei šios figūros ir jos mitologinių sąsajų analizei reikėtų nemenkos knygelės. Čia gana konstatuoti, kad tekste Žemėpačio, nors ir tradiciškai minimo antroje vietoje, veiklos sritis susiaurinta, jis tėra „pasėtų sėklų sergėtojas“. Tai rodo, kad senasis svarbios dievybės vaizdinys jau yra subyrėjęs – bent toje konkrečioje vietovėje išlikusi tik dalinė jo funkcija.

Jsodas. Iki šiol *įsodas* buvo žinomas vien ne mitologine „užkurio“, į žmonos ūkį atsikėlusio vyro, reikšme: „įsōdas sm. (2) Slk, Mlt, Ant, Aln *užkurys*: Duktė užsiēmė sau įsōdą Lkm. Jis nuejo už įsōdą Trng. Įsōdais jis atėjo šituosna namuosna Š. Brolis išėjo įsōdais Ktk. Vieną brolių įsōdais paleidėm Prng.“ (LKŽe). Iš tokio jaunikio buvo tikimasi, kad savo darbu jis pagausins žmonos turta, galbūt būtent tai jungia abi – dievybės ir užkurio – figūras.

Nuosetas. „Pasėlių prievaizdas“ Nuosetas – kolei kas miglotas personažas. Galbūt jo vardą galima sieti su Sietyno žvaigždynu, įvardijamu ir kaip *Sėtas, Setinys*: „pagal jo stebėjimus andai būdavo pradėdamas pavasarinis arimas bei žiemkenčių sėja. Kuo žemiau saulei nusileidus jis matyti vakaruose, tuo arčiau pavasaris [...]. Kai Sietynas įeina į vakaro žarą, laikas pradėti pavasario sėją“¹⁹. „Kad sietynas ateina lig auštant į pietus – laikas rugius sėti“ (LKŽe).

Nuosetas gali būti kitas žinomesnės dievybės vardas. Vis dėlto, užuot spėlioje, galime pasidžiaugti, kad 1619 m. misionieriaus žinia padeda atskleisti 1605 m. metiniame laiške minimo paslaptingojo Nosolo tapatybę. Ją atpažįstame ne tik iš panašaus vardo (*t* → *ł*; *e* → *o*). Svarbu ir dievybės funkcija (augančių javų globa) bei esminis aukojimo panašumas: tikintis javų klestėjimo

¹³ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sudarė Norbertas Vėlius, t. II: *XVI amžius*, (toliau – BRMŠ II), Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001, p. 622.

¹⁴ Jonas Lasickis, *op. cit.*, p. 108, eil. 19–21.

¹⁵ Steponas Jaugelis Telega, Samuelis Minvydas, Jonas Božymovskis, *Knyga nobažnystės*, 1653, KN SE, p. 19, eil. 8; interneto prieiga: <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=21&page=8>.

¹⁶ Plg. Pranas Vildžiūnas, „*Auxtheias Vissagistis* – supagonintas krikščionių Dievas“, in: *Tai, kas išlieka*, sudarė Elvyra Usačiovaitė, (ser. *Se-*

novės baltų kultūra), Vilnius: Kronta, Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2009, p. 69–81; Vytautas Ališauskas, *Jono Lasickio pasakojimas apie žemaičių dievus*, p. 45.

¹⁷ BRMŠ III, p. 257.

¹⁸ Martin L. West, *Indo-European Poetry and Myth*, Oxford University Press, 2007, p. 171–173.

¹⁹ Libertas Klimka, „Apie lietuviškąjį žvaigždžių vardyną“, in: *Acta humanitarica universitatis Saulensis: Mokslo darbai*, 2009, t. 8: *Vardas kultūroje*, p. 21.

Nosolui prie upės aukotas ožys, visai kaip ir Nuosetui, nors pastarajam tai nebuvo vienintelė aukų rūšis²⁰.

Dimstipats. Dimstipačio (tokia dažnesnė šio vardo forma) figūra menkai tirta. Nuo Antano Salio straipsnių *Dimstipatis* ir *Dimstis Lietuvių enciklopedijoje* netoli tepažengta²¹. Jo pateikta etimologinė interpretacija („namų ir sodybos viešpats“) ir dabar laikytina iš esmės teisinga. Mūsų aptariamame tekste *Dimstipatis* apibūdinamas kaip „sveikatos ir savųjų daiktų [= nuosavybės] saugotojas“ – „sveikata“ (*sanitas*) čia veikiausiai suprastina kaip *salus* sinonimas, taigi kaip bendra namų gerovė. Algirdas Julius Greimas, šiaip jau ir tada nelabai paisydamas turėtų šaltinių, pateikė versiją, kad „Žemėpatis ir Dimstipatis yra vieno ir to paties dievo vardai“²². Dabar ši versija visiškai neatlaiko faktų spaudimo: Žemėpatis ir Dimstipatis 1619 m. kataloge įvardyti abu, kaip visai atskiros dievybės, turinčios skirtingą kultą. Tai visiškai paneigia ne tik šių dievybių sutapatinimą – drauge, deja, žlunga ir grakšti tolesnė versijos plėtotė.

Du pagrindiniai Dimstipačio garbinimo aprašai ir vienas iki šiol atrodęs glaustas paminėjimas randami jėzuitų ataskaitose. Stanislovo Rostovskio liudijimas *Lietuvos Jėzaus draugijos istorijoje* remiasi Jokūbo Laviškio tekstu ir savarankiškos reikšmės (kitaip, negu manė Greimas) neturi. Dėlionei parengėme naują tekstų vertimą:

Jokūbas Laviškis (1583): Ten būta paklydimo, visai sunkaus, kai garbino larą, šaukdami jį Dimstipačiu. Mes jį galėtume išaiškinti kaip dūmų ir židinio viešpatį. Jam buvo skiriamos tokios apeigos: į daiktą susiję kaimynai, vien tik vyrai, aukodavo du viščiukus, kaip įstengdami prašmatniau puotaudavo, rytdienai nieko nepalikdami, o vandenį, kuriuo buvo plauti indai, išliedavo į židinį.²³

Annuae litterae (1604): Turi vieną naminių dievą, jų kalba vadinamą Dimstipatis, apie jį vieni vienaip, kiti kitaip mano. Vieni jį sako esant ugnies dievą, saugantį nuo ugnies namus, ir jam aukoja gaidį, kurį išvirę patys suvalgo, o kaulus sumeta židinin. Kiti pasakoja jį esant šeimų motinų dievą; jam pačios šeimų motinos aukoja kiaulę: moterys ją apstojusios laiko, senesnioji nugalabija, o mėsa jos suvalgo. Berniukai ir mergaitės prie šio veiksmo neprileidžiami, bijant,

²⁰ *Annuae litterae (1605): Alii Deo Nosolum nuncupato, caprum immolant, eiusque sanguine in fluvium effundunt eo fine, ut prosperent eorum fruges hi Dii (BRMŠ II, p. 624); Dievų katalogas (1619): Sationum praesidi agnus vel capra, vel bos in campo vel ad fluvium magna paganorum frequentia deductus mactabatur.*

²¹ *Lietuvių enciklopedija*, t. V: *Dievas – Epušis*, Boston: *Lietuvių enciklopedijos leidykla*, 1955, p. 45–46.

²² Algirdas Julius Greimas, *Lietuvių mitologijos studijos*, sudarė Kęstutis Nastopka, (ser. *Idėjos*), Vilnius: Baltos lankos, 2005, p. 446.

kad dėl pastarųjų dalyvavimo gali šiek tiek sumenkinti jų nuopelnai tam dievui.²⁴

Annuae litterae (1605): Kai kurie garbina dievą Dimstipatį; šio dievo pagarbinimo apeigų, tėvo [jėzuito] klausinėjami, visiškai nepanoro atskleisti. Mat jie turi slėpiningų aukojimų, neleistinių viešai dėstyti.²⁵

Mūsiškė 1619 m. misijos ataskaita leidžia naujai perskaityti 1605 m. metinio laiško liudijimą. Jo autorius pasakojimą pratęsia žinia apie keistą būrimą iš nusvilintų gaidžio kojų. 1619 m. tekste šis būrimas tiesiogiai siejamas su atnašavimu Dimstipačiui – divinacijai naudojami būtent aukojamieji gaidžiai: „Sveikatos ir savųjų daiktų saugotojui atnašaudavo porą gaidžių, kurių, dar kvėpuojančių ir gyvų, nusvilintų kojų padėtį ir judėjimą rūpestingai stebėdavo pranašautojas“. Tad ir 1605 m. aprašyti tolesni faktai pagrįstai priskirtini Dimstipačio kultui – kaip matome, tėvas jėzuitas bus sužinojęs ne taip jau mažai, kaip regėjosi iki šiol.

Galb Dewe. Pradėkime truptį iš toliau. Strykovskio minimas *Gulbi Dziewos* gerokai gadino šio istoriko kaip patikimo vyro įvaizdį. Strykovskis *Kronikoje* rašė: „*Gulbi Dziewos* – dievas, saugantis kiekvieną žmogų skyrium, mūsiškiai jį vadina *proprium Genium*, nuosavu angelu; jam vyrai aukodavo baltus romytus gaidžius, o moterys – vištytes“²⁶. Pastabūs misionierius, aprašęs keistoką dievybę *Galb Dewe* reabilitavo Lietuvos istorijos tėvą. *Galb Dewe* funkciškai atitinka Strykovskio dievybę – jis yra *Deus Tutelarius*, dievas sergėtojas, globėjas. Sutampa ir vyrų aukojama gaidžio auka. *Galb Dewe* nesunkiai atkuriamas į „Gelb(ėk) Dieve“. Šį palinkėjimą Žemaitijoje rašęs Strykovskis pertvarkė pagal kitų savo katalogo dievybių įvardijimo schemą: funkciją nurodantis kilmininkas + „Dievas“ (vardininkas). Reikia pripažinti, kad palinkėjimas „Gelb(ėk) Dieve“ kaip dievybės vardas atrodo neįprastai, tačiau du skirtingų regionų skirtingu metu užrašyti liudijimai verčia neįprastumą priimti kaip iššūkį. Šiandien kaip nors atsakingai šį „teonimą“ interpretuoti dar sunku, tad palikime jį ateičiai.

Diewogindiwe. Artimiausias žinomas jos analogas būtų Laviškio minima *dievų motina*²⁷. Galbūt čia turime šios mįslingos moteriškos deivės ir krikščioniškos Dievo Motinos vaizdinių interferenciją. Sunku pasakyti, ar Dievo globėjo ir Dievo gimdyvės kultas pasakojime susietas tik retoriškai, ar esama glaudesnio ryšio²⁸.

²³ BRMŠ II, p. 606. Vietoje „Laviškio“ vartojame lietuvišką formą „Laviškis“, randamą jėzuitų kataloguose.

²⁴ BRMŠ II, p. 622.

²⁵ BRMŠ II, p. 624.

²⁶ BRMŠ II, p. 513.

²⁷ BRMŠ II, p. 606/608.

²⁸ *Deo Tutelari gallum galinaceum viri, Dei matri faeminae caedebant.*

Deja, dėlionės gabalėlis kolei kas neranda konteksto, todėl lieka nuošalyje.

Paskutiniai du katalogo dievai irgi kolei kas atidėtinai į pašalį. Jau pats teonimo *Aukie* užrašymas liudija, kad lenkų kompiliatorius nebuvo tikras tuo, ką perskaitė. Lieka mįslė, kaip šios dievybės, globojančios bičių spietimasi, vardas galėtų būti susietas su bitininkyste. Šiam gabalėliui dar teks rasti prasmingą vietą margoje lietuviškos bitininkystės mitologijoje.

Dar keblesnę situaciją sukuria dievybės, vardu *Dirwoksznis* aprašymas. 'Dirvokšnis', 'dirvokšlis' apibrėžiamas kaip *nedidelis dirvos sklypas*: „Į laukugalę prasideda dirvokšniai ir pievokšniai Grž. Da du dirvokšniai liko nepriakėti Slm. Tarppieviais dirvokšliai, o tarpdirviais pievokšliai J.“ (plg. LKŽe).

Atskirų lauko elementų sakralizacija valstiečių pasaulėvaizdyje gerai žinoma – gana paminėti išskirtinę *ežios* reikšmę ir *Apidėmę*. Tačiau mūsų tekste ten, kur turėtų būti pasakojama apie Dirvokšni, pradėdama kalbėti apie Deivių kultą – plačiai liudijamą nuo Mažvydo laikų²⁹. Anot jėzuitų misionierių, Deivėmis buvo vadinami svirnuose laikomi „nemaži akmenys, plokščiu paviršiumi apversti aukštyn, ne užkasti į žemę, bet apkloti šiaudais“³⁰. 1685 m. Vilniaus kolegijos metiniame laiške patvirtinama, kad Deivių garbinimas buvo moterų

²⁹ Plg. BRMŠ II, p. 186: „Tos deiwes negal iums nieka giera doty / ... Diews ... / Dağaus karalistae dawanai nar dawanati / Aithwars ir diewes to negal padariti“.

³⁰ BRMŠ II, p. 620/628 (vertė Eugenija Ulčinaitė).

priedermė³¹. 1619 m. ataskaitoje pateikta informacija esmiškai praplečia tai, ką žinome apie Deivių funkciją ir kultą, tačiau visvien lieka neaišku, kur dingo Dirvokšnis. Galimas vienintelis logiškas paaiškinimas: Lenkijos jėzuitų istorijos kompiliatorius nevykusiai sutrumpino iš Lietuvos gautą tekstą arba netyčia praleido jo fragmentą. Dėlionės gabalėlis, kurį žinome buvus, turbūt galutinai prarastas.

Godotinam Skaitytojui galėjo pasirodyti, jog poroje senovinio rankraščio puslapių surašytas tekstas tėra sauja tik mokslininkui įdomių dėlionės gabalėlių. Tai tiesa, bet ne visa: tekstą tokiu paverčia pirminis skaitymas, kai ieškoma to, ko pasakojime esama negirdėto, kai atsiliepiama į faktų ir logikos iššūkius, kai susižymimos paralelės ir dėliojami kontekstai. Bet iš tikro toks tekstas aprėpia ištisą pasaulį – jo kuklų kraštovaizdį su trobomis ir svirnais; jo nemielus orus, galinčius suniokoti ir taip skurdų derlių; jo nebyliusius gyventojus: bites, kiaules, ožkas, vištas, avis, jaučius; jo dievus, visa tai sutelkiančius į prasmingas visumas. Galiausiai – jo žmones, gyvenusius su vištomis, orais, dirvomis, dievais prieš keturis šimtmečius ir vėl atgaunančius dalelę savo būties regimajame pasaulyje, kai Romoje skaitome nežinomo lietuvių jėzuito pasakojimą.

³¹ *Annuae litt. Coll. Vilnensis* (1685): *Quodam in pago ex his Deos, vernaculo idiomate DEIVES dictos, quos moriens mater filiabus unice colendos commendaverat velut Numina fovendis pecoribus propitia, audax Missionariorum manus demolita est* (ARSI, Lith. 42–II, f. 294v).

Priedas

LENKIJOS JĖZUITŲ ISTORIJOS KURIAIS METAIS, KOKIA PROGA IR KIENO SUMANYMU DRAUGIJA ĮSIKŪRĖ LENKIJOS KARALYSTĖJE (1619) FRAGMENTAS (ARSI, POL. 50, F. 48R–49V)

[48v] Ut autem res haec facilius credatur, exemplo sit, quod intra spatium istius anni 1619 in tribus missionibus ad tria varia loca haec Dei auxilio facta sunt. Unus locus erat viri Magnifici et Senatorii in quo persuasum vulgo habebant, vita functorum animas multum segetibus et pecoribus obesse, multum prodesse posse, proinde ad eas conciliandas mensas lautas aliquoties in anno extruebant, e quibus dapibus uti praecipua quaeque mortuis decerpta, cereusque mensae circumlatus, mensae accumbebant et epulabantur, sublatis mensis animae dimittebantur, multis prius et supplicibus verbis rogatae, ne cum in agris viriditas herbescens emer-

[48v] Kad šitas dalykas būtų labiau įtikimas, tebus pavyzdys tai, kas per 1619 metus Dievui padedant nuveikta trijose misijose į tris skirtingas vietas. Viena vietovė priklausė didikui senatoriui. Joje liaudis buvo įsitikinusi, mirusiųjų vėles galint daug pakenkti pasėliams ir gyvuliams, kaip ir daug padėti, todėl jų palankumui laimėti kelis kartus per metus parengdavo gausius stalus; visa geriausia iš šių valgių buvo duodama naudoti mirusiesiems, aplink stalą apnešama žvakė, [tada] sėsdavo prie stalo ir puotaudavo, baigę vaišintis vėles paleisdavo, prieš tai daugeliu žodžių meldę, idant laukuose išdygusių želmenų ir kaip dera varpas

Alter fuit districtus viri Senatorii, quo a nostris duo Sacerdotes evocati agrum late incultum per operationem incurias a vepribus et dumetis purgare sunt aggressi. Summa hic divini humanique iuris erat ignorantia, frequentes superstitiones, veteris impietatis reliquiae, Novem omnino Dij vel Daemones potius, quibus sacra facerent numerati: Karalus Dungaus, Zempats, Jsodas, Nuosetas, Dimsipats,

Galb Dewe, Diewogindiwe, Aukie, Dirwoksznis, Regi ergo caeli mactabatur agnus. Conservatori seminum terrae mandatorum porca, Dicitur enim Deo sacra fiebant porco Satronum praenidi agnus vel capra, vel bos in campo vel ad fluvium magna paganos frequentia deductus mactabatur, deinde per sacrificium divinus. Ab eisdem alyu mectabatur. Samitabis et rerum suarum Victorici par gallonum gallinaceorum offeriebant. Conservatorium et visionem in aduersis redibus etus et motus ab auctore tribus

Lenkijos jėzuitų istorijos *Kuriais metais*, kokia proga ir kieno sumanymu Draugija įsikūrė Lenkijos Karalystėje (1619) puslapių fragmentai su lietuvišku dievų sąrašu (ARSI, Pol. 50, f. 48r–49v)

serit, frugemque spicae ordine structam fuderint, eam proterant atque conculcent, si quid eo in convivio defuisset secundum quietem moneant: quod veterator certam umbram mentitus saepe praestabat, moniti parsimoniam affatim compensabant, non compensatam enim caede pecorum animas vindicare putabant. Cautum est etiam, ne Gallo gallinaceo in horreo mactato telluri sacra facerent, neve lacertis divinos honores haberent, quod illis ad inducendam agris faecunditatem et arcendos a praesepibus lupos perquam solenne fuit, frequentes ad ea sacrificia cum uxoribus, servis, liberis confluebant et in oculis omnium nefaribus ritibus a sacrificulo peractis, de ijs quae viperis mactabant et obtulerant, porca scilicet faemina et placentis, humi recumbentes sine modo epulabantur, reliquias in horreum deferebant, easque certo in loco terrae mandabant. Hinc sicut apud Haebreos ex religiosa et laudabili observantia nefas fuit sacrosanctum nomen Jehova vulgo usurpare, ita apud eos his vocibus Giwate, ragana, smyx per waleną, serpentem et veneficam cespites transire iubentibus uti enorme piaculum censebatur. [...]

Alter fuit districtus viri Senatorii, quo a nostris duo sacerdotes evocati agrum late incultum per operariorum incurias a vepribus et dumetis purgare sunt aggressi. Summa hic divini humanique iuris erat ignorantia, frequentes superstitiones, veteris impietatis reliquiae. Novem omnino Dij vel Daemones potius, quibus sacra facerent, numerati: Karalus Dungaus, Zempats, Jsodas, Nuosetas, Dimsipats, [49r] Galb Dewe, Diewogindiwe, Aukie^a, Dirwoksznis. Regi ergo caeli mactabatur agnus. Conservatori seminum terrae mandatorum por-

subrandinusių javų nesuniokotų ir nesutryptų, o jei ko puotoje trūkę, ramiai išpėtų; senolis, prasimanęs kokią nors dingstį, tai dažnai ir darydavo; išpėti deramai atlygindavo savo taupumą, manydami, kad neatlyginus dvasios keršys žudydamos gyvulius. Jie taip pat buvo paraginti žemei neaukoti svirne nugalabyto gaidžio ir ropliams neteikti dieviškos pagarbos; mat norėdami paskatinti laukų derlingumą ir nuo tvartų atitolinti vilkus, rengdavo didelę iškilnę, į tuos aukojimus gausiai rinkdamiesi su žmonomis, tarnais, vaikais ir, visų akivaizdoje aukotojui atlikus nederamas apeigas, tuoką gyvatėms užmušdavo ir atnašaudavo – moteriškos lyties kiaulę ir papločius, ant žemės susėdę be saiko vaišindavosi, o likučius sunešdavo į svirną ir tam tikroje vietoje atiduodavo žemei. Kaip pas žydus esama maldingo ir girtino papročio, kad nedera švenčiausiojo vardo Jehova kasdienoje savintis, taip anie [valstiečiai] didžiausiu nusižengimu laiko vartoti tokius žodžius: *Giwate, ragana, smyx per waleną* (gyvatei ir raganai liepiančius eiti per velėną). [...]

Kita apskritis priklausė senatoriui [...]. Ten būta didžiausio dieviškosios ir žmogiškosios teisės neišmanymo, apščiai prietarų, senovinės bedievytės liekanų. Iš viso išskaičiuoti devyni dievai, ar veikiau demonai, kuriems buvo aukojama: *Karalus Dungaus, Zempats, Jsodas, Nuosetas, Dimsipats, [49r] Galb Dewe, Diewogindiwe, Aukie, Dirwoksznis*. Taigi Dangaus karaliui aukotas ėriukas. Pasėtų sėklų sergėtojui – kiaulė, Turtų dievui auka būdavo kiaulės, Pasėlių prievaizdai – ėriukas ar ožka, arba aukotas jautis, gausaus pagonių būrio atsivestas į lauką arba prie upės, paskui aukotojo

ca, Divitiarum Deo sacra fiebant porci, Sationum praesidi agnus vel capra, vel bos in campo vel ad fluvium magna paganorum frequentia deductus mactabatur, deinde per sacrificulum divisus, ab eisdem absumebatur. Sanitatis ac rerum suarum Vindici par gallorum gallinaceorum offerebant, quorum adhuc spirantium et vivorum in adustis pedibus situs et motus ab auguri sedulo observabatur; si quid non ad mentem sinistrive protenderet^b, vel auguri divinatio non succederet, iis gulae consecratis alii atque alii afferebantur, quorum inde carnibus in escam cedentibus, poculis sine modo decertabatur, sicque illi gurgites suos ritus, victimas, et sacra foedis heluationibus concludebant. Eodem ritu atque caeremonia Deo Tutelari gallum galinaceum viri, Dei matri faeminae caedebant, Deam vero Augentem ad apum examina earumque labores promovendas caprae candidae vel albae gallinae hostia placabat. Jam Deabus horrea incolentibus porca faemina hostia fuit, citra eam pompa solenni cum apparatu ad horrea transmittabatur: per eam pompam mulier pullo amiculo vestita Sacerdotioungebatur agmenque ducebat, sequebantur faeminae esculentis poculentisque instructae, coronas pisi caulibus et ciceris tecis grano vacuis contextas capitibus gestantes, atque cantilantes; ubi ad granaria ventum, Deas subter scalas (e quibus manipulos more gentis Soli exponunt) habitantes vocant, ut hilares sibique et rebus suis non inimicae, non perniciosae, sed benignae atque beneficae sint, precabantur. Inde ad haec epulas discedebant et sine modo se ingurgitabant. Atque hi sunt huius gentis ritus, victimae, hi (quos ex ordine iuxta vernaculam redidi latine) Dii. [...]

TERTIUS Locus erat oppidum Heroinae cuiusdam, in quo reperti non pauci ex huius oppidi incolis qui gallos alterum in horreis eius loci Deo, quatenus eos ab igne praeservet, alterum in campo Deo campi, eius benedictionem beneficentiamque in frugibus multiplicandis augendisque postulantes, mactabant et offerebant. Haec mares, faeminae vero gallinas, alias ut bene fermentetur panis, alias ut bene colorentur praetexta. Tanta caecitas est huius gentis.

^a Ankie? ^b praetenderet?

padalytas ir jų pačių suvalgomas. Sveikatos ir savųjų daiktų saugotojui atnašaudavo porą gaidžių, kurių, dar kvėpuojančių ir gyvų, nusvilintų kojų padėtį ir judėjimą rūpestingai stebėdavo pranašautojas; jei kas nors pasirodydavo bloga arba ne taip, kaip norėta, arba pranašautojui divinacija nepasisekdavo, jų rajumui pašvęsti buvo aukojami vis nauji ir nauji, kurių mėsa valgydami, be saiko girtaudavo; šitaip tie lėbautojai savo apeigas, aukas, pamaldas užbaigdavo gėdingais lėbavimais. Tokiomis pat apeigomis ir iškilmėmis Dievui Globėjui gaidį vyrai, o Dievo motinai – moterys galabydavo; na, o Gausinančiąją Deivę, bičių spietimąsi ir jų triušą paskatinančią, palankią darydavo baltos ožkos arba baltos vištos auka. Deivėms, gyvenančioms svirnuose, auka buvo moteriškos lyties kiaulė, priešais ją prašmatni eisena iškilmingai traukdavo prie svirnų: šioje eisenoje tamsiu apsiaustu apsigobusi moteris vaizduodavo kunigę ir vedavo vorą, įkandin traukdavo moterys ant galvų užsidėjusios vainikus, supintus iš žirnių virkščių ir tuščių avinžirnių ankščių, nešinos valgiais bei gėrimais ir giedodamos. Atėjusios prie aruodų, šaukia Deives, gyvenančias po laiptais (ant kurių genties papročiu deda pėdus prieš saulę), meldžia, kad linksmos ir jiems bei jų labui ne priešiškos, ne kenkėjiškos, bet palankios bei geradariškos būtų. Tad tokios yra šios padermės apeigos, aukojimai, tokie (kuriuos nuosekliai iš vietos kalbos perteikiau lotyniškai) jų dievai. [...]

Trečioji vietovė buvo vienos didžiūnės miestelis; jame rasta nemažai to miestelio gyventojų, kurie vieną gaidį galabydavo ir atnašaudavo svirnuose tos vietos Dievui, idant juos nuo ugnies sergėtų, o kitą – lauke, lauko Dievui, prašydami jo palimos ir geradarystės, pagausinančios ir auginančios javus. Taip vyrai, o moterys – vištas, vienas, idant gerai rūgtų duona, kitas – idant audiniai gerai nusidažytų. Toksai šios padermės aklumas.³² ❧

³² Iš širdies dėkoju Liudui Jovaišai už pagalbą rengiant publikaciją ir verčiant tekstą.